

Wout Buitelaar/Frank Pot

De werkplaats van Coriat

De vakbeweging voorbij?

Naar aanleiding van:

Benjamin Coriat, *De werkplaats en de stopwatch. Over taylorisme, fordisme en massaproductie*
Van Gennep, Amsterdam 1980, 142 blz.

Tegen de achtergrond van het arbeidersprotest eind zestiger, begin zeventiger jaren en dankzij de toegenomen aandacht voor de verslechterde kwaliteit van de arbeid is een theoriemarkt, en later ook empirisch onderzoek, van de grond gekomen over de determinanten van het arbeidsproces.

Tegenover de vraag naar deze determinanten staat die naar de *handelingsruimte* van management en werknemers. Theorie en strategie zijn in deze discussies nauw met elkaar verbonden. In dit tijdschrift zijn daarover meerdere artikelen verschenen.¹ Eén daarvan² bevatte een interview met Benjamin Coriat, als onderzoeker verbonden aan het Centre de recherches en Sciences sociales du travail te Parijs, over deze problematiek. Inmiddels is zijn proefschrift gedeeltelijk in het Nederlands uitgegeven, reden om nog eens bij zijn opvattingen stil te staan.

Inleiding

Inzake de relatie tussen arbeidsproces en techniek kunnen een viertal *stromingen* worden onderscheiden.³

— het primaat van de wetenschappelijk-technische revolutie (Oost-

---

1. *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 2 nrs. 2, 3, 4; jrg. 3 nr. 4; jrg. 4 nrs. 1, 3, 4.

2. Hugo Klijne, Grahame Lock en Hans Venema, 'Arbeidsproces en klassenstrijd. Interview met Benjamin Coriat', in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 4 nr. 1, pp. 57-70.

3. Projectgroep Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt (Nijmegen), 'Maatschappelijke bepaaldheid van techniek en organisatie', in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 3 nr. 4, pp. 39-85.

europese 'school'): Minnsen en Sauerborn,⁴

– de dominantie van het meerwaardevormingsproces (Duitse 'school'): Deppe, Mendner;⁵

– arbeidsproces als management-kontrolestrategie (Amerikaanse 'school'): Braverman, Marglin;⁶

– arbeidsproces in wisselwerking met arbeidersverzet (operaïstische 'school'): Tronti, Roth.⁷

Volgens Minnsen en Sauerborn is er sprake van een min of meer immanente technologische ontwikkeling, die leidt tot een zodanige vermaatschappelijking van de produktie dat er een tegenstelling ontstaat tussen kapitalistische produktieverhoudingen en technisch-wetenschappelijke vooruitgang. Mendner en Deppe daarentegen menen dat techniek en arbeidsorganisatie voornamelijk economisch bepaald worden door de voorwaarden van het proces van meerwaardevorming. Braverman en Marglin benadrukken dat techniek en organisatie van de arbeid in belangrijke mate worden bepaald door de voor de ondernemers dwingende voorwaarde van instandhouding van de machtsverhoudingen en beheersing van het werknemersgedrag. Bij Tronti en Roth zijn kapitalistische techniek en organisatie specifieke reacties op vorm en inhoud van het arbeidersverzet.

Laatstgeschetste positie wordt ook ingenomen door Coriat, die tevens de sociale politiek van de staat in verband brengt met de tayloristisch-fordistische massaproductie, die hij (met de staat) opvat als accumulatievoorwaarden van het kapitaal.

In de strategiediskussie die met deze theorieën verbonden is, komen, vrij vertaald en polair gesteld, de volgende vragen aan de orde:

draagt automatisering de kiem van een socialistische produktiewijze in zich (Minnsen/Sauerborn, evenals Sohn-Rethel⁸)? Of is humanisering van de arbeid een ideologische afleidingsmanoeuvre van het management? Wat anders geformuleerd: wat kunnen de vakbonden bereiken? Is er van de overheid iets te verwachten? Of rest alleen de 'Grote Weigering' (Tronti)?

4. H. Minnsen en W. Sauerborn, 'Kritik des Technikbegriffes in der wissenschaftstechnischen Revolution', in: *Prokla*, 1977 (29), m.n. pp. 57-67.

5. F. Deppe, *Das Bewusstsein der Arbeiter*, Keulen 1971;

J. Mendner, *Technologische Entwicklung und Arbeitsprozess*, Frankfurt 1975.

6. H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, New York/Londen 1974;

S.A. Marglin, 'What do Bosses do?

The origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production', in: A. Gorz (red.), *The Division of Labour*, Brighton 1978, pp. 13-54.

7. K.H. Roth, *Die 'andere' Arbeiterbewegung*, München 1977;

M. Tronti, *Arbeiter und Kapital*, Frankfurt 1974.

8. A. Sohn-Rethel, 'The dual economics of transition', in: *The Labour Process and Class Strategies*, CSE-Pamphlet nr. 1, Londen 1978, pp. 26-45.

In deze kontekst volgt een bespreking van enkele onderdelen van Coriats theorie, waarbij met name wordt ingegaan op de mogelijke *strategische konsekwenties* van zijn opvattingen. Eerst volgt een samenvatting, daarna ons kommentaar.⁹

Bij onze kritiek op de analyses van Coriat is het wellicht goed om aan te geven dat het operaïsme naar onze mening een aantal belangrijke positieve punten in zich heeft:

- de samenhang tussen arbeidersstrijd, kapitaalvorm en staatsvorm als objekt van analyse;
- het naar voren halen van de geschiedenis van het concrete verzet tegen de 'wetenschappelijke' bedrijfsvoering;
- de aandacht voor verzetsvormen en -inhouden buiten de gangbare organisaties om;
- het benadrukken van de samenhang tussen economische en politieke strijd van werknemers.

Samenvatting en achtergronden

Massa-arbeider en massaproductie-staat

Coriat: "De aanzet tot dit boek werd gemaakt in de jaren na '68, toen het nieuwe verzet van de arbeidersklasse in het Westen steeds duidelijker maakte dat de uitgangspunten en de instrumenten van de Westerse communistische partijen ontoereikend waren om de nieuwe realiteit te ontcijferen en te verklaren. Gedurende de jaren '70 heb ik door het geduldig combineren van historische studies en onderzoek naar de arbeidersklasse getracht een lang vergeten dimensie van de geschiedenis van de arbeidersbeweging stukje bij beetje te reconstrueren. Een onmisbare dimensie als men verslag wil doen van de geheel eigen karaktertrekken van de nieuwe fase in het arbeidersverzet in de jaren 1966/'74. Een dimensie die in het begin van de eeuw door Taylor en Ford, die de zg. 'wetenschappelijke' organisatietechnieken van de arbeid ontwikkelden, werd aangebracht" (p. 7).

Taylor's introductie (zo wordt op p. 1 het vervolg van Coriats betoog samengevat) van de stopwatch in de werkplaats, ter rationalisering van de arbeid, beroofde de geschoolde, georganiseerde vakarbeider van zijn greep op het arbeidsproces. Hij kon vervangen worden door de ongeschoolde en ongeorganiseerde *massa-arbeider*. De lopende band van Ford onderwierp de nu verbrokkelde arbeid aan een vast, opgelegd ritme. De *massaproductie* die daardoor mogelijk werd betekende een revolutionaire omwenteling in de industriële economie. De ideeën

---

9. Tenzij anders aangegeven hebben ver- het boek van Coriat.
melde paginanummers betrekking op

van Keynes tenslotte, over de economische en sociale rol van de *staat*, leverden het sociale en economische raamwerk dat deze omwenteling kon opvangen (p. 1).

Onder invloed van de door Keynes verspreide ideeën worden tijdens de New Deal in halfvoltooide vorm, en na de oorlog definitief, dezelfde arbeidspolitieke methoden gebruikt als die waarnaar Taylor en Ford al op zoek waren (p. 106). Minimumloon, werktijdenregelingen, ongevallen- en werkloosheidsvoorzieningen: men ziet dat het precies om al die zaken gaat die, wil het fordisme zich in de toekomst kunnen ontwikkelen, om radicale oplossingen vragen. De 'planningsstaat' neemt de algehele leiding op zich over de reproductie van de loonarbeid. Deze reguleert de uitbuitingsverhouding (p. 107).

Sinds de New Deal draagt de staat ook zorg voor de totstandkoming van kollektieve arbeidskontrakten, waarin loonstijgingen afhankelijk zijn gemaakt van een stijging van de produktiviteit. Daarmee worden de arbeidsverhoudingen gereguleerd (p. 108). De staat is dan bij uitstek het *type* staat dat massaproductie nodig heeft: de massaproductie-staat. Deze keynesiaanse planningsstaat houdt het midden tussen een politie- en een verzorgingsstaat, en vindt zo een nieuwe legitimatiegrond (p. 109). Aldus Coriat samenvattend.

Humanisering van de arbeid als afleidingsmanoeuvre

De aktuele ontwikkelingen die in de Franse uitgave beschreven zijn worden in de Nederlandse editie kort samengevat en met de Nederlandse situatie vergeleken in een nawoord van Hugo Kijne, Grahame Lock en Hans Venema (p. 110-128).

Coriat wil een andere en afwijkende geschiedenis van de arbeidersbeweging konstrueren in plaats van de officiële 'politieke'. Daarmee is volgens deze schrijvers meteen een andere analyse mogelijk geworden van het akkumulatieschema van het kapitaal dat zich vanuit de Verenigde Staten ook over West-Europa heeft verbreid. Taylorisme en fordisme worden opgevat als de fundamentele basis van een nieuwe akkumulatiewijze van het kapitaal: het systeem van massaproductie.

Het boek wordt van verklarend belang genoemd voor het nieuwe arbeidersverzet uit de jaren 1966-'74 en heet historisch reliëf te geven aan pogingen tot humanisering van de arbeid als bijdrage aan de kapitalistische herstrukturering. Enkele uitspraken in dit verband: humanisering van de arbeid is "een nieuw oorlogswapen tegen de arbeidersklasse" (p. 112) en arbeidstijdverkorting is "een grootscheepse ideologische campagne van rechts" (p. 125). Een andere vuurpijl: "In deze periode van massawerkloosheid en arbeidsonzekerheid wordt er van de kant van de ondernemers, maar ook van de kant van de vakbonden, enorme druk uitgeoefend op de

arbeiders om hun eisen met betrekking tot de organisatie van het arbeidsproces te laten schieten voor tegemoetkomingen op het vlak van de arbeidstijden" (p. 125).

In het nawoord wijzen Kijne c.s. verder op het ontbreken van enigerlei marxistische traditie van empirisch onderzoek van het arbeidsproces, alsmede op het falen van de vakbonden. Die krijgen het volgende *verwijt* te horen: "De strategische thema's die de Nederlandse vakbeweging de afgelopen jaren heeft aangesneden, arbeidsplaatsen-overeenkomsten en arbeidstijdverkorting, hebben resultaten opgeleverd die omgekeerd evenredig zijn aan het elan waarmee deze eisen door vakbondsfunctionarissen, niet zelden tegen de wil van de leden in, zijn verdedigd. Een voortzetting van deze praktijken draagt niet alleen het risico in zich dat de vakbondsleiding zich opnieuw voor een langere periode van haar leden vervreemdt, maar ook dat interventies met betrekking tot het arbeidsproces worden overgelaten aan 'deskundigen' en uitvoerders van de arbeidsomstandighedenwet, zonder dat de vakbeweging maar een notie heeft van de samenhang van deze maatregelen met de accumulatieproblemen van het kapitaal en van de nieuwe verdelingsprincipes (segmentering - wb/fp) die worden toegepast" (p. 126). Alles bij elkaar niet gering dus.

Het spontane verzet

Voor een boek dat vanuit een betrokkenheid met de arbeidersbeweging is geschreven is het opvallend dat uit de analyse geen konklusies worden afgeleid over aangrijpingspunten voor werknemersstrategieën. Coriat geeft eigenlijk geen geschiedenis van de arbeidersbeweging, maar van ondernemersstrategieën en van de steun die daaraan door de staat wordt gegeven. Activiteiten van werknemers worden aangegeven met de term arbeidersverzet. Dat verzet leidt dan voor het management tot onrust, ongedisciplineerdheid, bedreiging en daar reageren ondernemers op met nieuwe maatregelen. Over organisatievormen en eisen van (frakties van) de arbeidersklasse wordt ons niets verteld. Vakbonden en linkse partijen hebben volgens Coriat de boot gemist. Ze laten zich zelfs door ideologische campagnes van rechts gebruiken evenals voor het bewaren van de arbeidsrust door het sluiten van kontrakten met een beperkte inhoud (p. 108).

Hier ontbreekt een analyse van de maatschappelijke tegenstrijdigheden waarbinnen belangenbehartiging en maatschappijhervorming gestalte moeten krijgen. 'De' arbeidersklasse wordt tegenover 'de' traditionele arbeidersorganisaties gezet. Stromingen binnen die organisaties worden niet onderscheiden. Humanisering van de arbeid als managementsinitiatief is inderdaad meestal niet meer dan een bedrijfsrationalisatie. Maar geen woord

wordt besteed aan de mogelijkheden die er in de ongelijke en soms tegenstrijdige ontwikkelingen van technologie, organisatie en conjunctuur liggen om een *eigen werknemersstrategie* ten aanzien van de kwaliteit van de arbeid te ontwikkelen. Arbeidstijdverkorting mag inderdaad niet in de plaats komen van verbeteringen in het arbeidsproces, maar dat arbeidstijdverkorting een idee van rechts is, zoals Coriat, Kijne c.s. beweren, kan afdoende weerlegd worden met de diverse acties voor vijfploegendienst, zoals bij voorbeeld bij Shell en Mobil Oil.

Wat blijft er dan voor Coriat over aan activiteiten van werknemers? Is dat alleen verzet, zoals Tronti's 'Strategie der Verweigerung',¹⁰ omdat een strategie gericht op verbetering toch illusoor is? Er is zeer zeker individueel protest in de vorm van verloop, arbeidsverzuim, prestatiebeperking, sabotage en dergelijke. Coriat lijkt vooral de 'spontane' acties van groepen werknemers op het oog te hebben, zoals die in de periode 1966-'74 in Italië en Frankrijk. Theoretisch lijken zijn opvattingen verwant met die van de Italiaanse operaïsten.

Het operaïsme

Deze stroming richt zich op de concrete samenhang tussen arbeidersstrijd en kapitaalvorm als theoretische reflectie op het Italiaanse arbeidersverzet tegen de kapitalistische arbeidsorganisatie in de zeventiger jaren — vaak buiten de traditionele partijen en vakbonden om en ertegen in. Men vindt dat de geschiedenis van de arbeidersbeweging doorgaans wordt gereduceerd tot een geschiedenis van de officiële organisaties of woordvoerders ervan. Verder wordt ernaar gestreefd de scheiding op te heffen die er bestaat tussen enerzijds 'de kritiek van de politieke economie' met haar zogenaamde objektieve bewegingswetten van het kapitaal en anderzijds de 'materialistische geschiedsopvatting' met haar nadruk op de handelende klasse of op de klassenstrijd als motor van de historische ontwikkeling. Uitgangspunt van deze vorm van geschiedschrijving is daarom de structuur of *samenstelling van de arbeidersklasse*.

Dit is eigenlijk het kernpunt van de operaïstische geschiedsopvatting. Vanuit een analyse van de samenstelling van de arbeidersklasse wil men een verband leggen met de wijze waarop de klasse strijdt (binnen of buiten de organisaties). Vanuit deze strijd (met een specifieke vorm en inhoud) worden de reacties van de

---

10. M. Tronti, a.w. p. 223: "Arbeitsverweigerung, dem Kapital Forderungen zu präsentieren, Ablehnung des gesamten gewerkschaftlichen Terrains,

Weigerung das Klassenverhältnis innerhalb einer vertraglichen, formellen, gesetzlichen Form einzuschliessen."

zijde van het kapitaal geanalyseerd. Die reacties resulteren in een nieuwe samenstelling van de arbeidersklasse, die op haar beurt weer de basis vormt voor andere vormen van strijd. Deze dwingen het kapitalistische management tot planning van het arbeidersgedrag. De 'planning van de levende arbeid' en (her)verdeling van de arbeidersklasse komt tot stand via technische en arbeidsorganisatorische maatregelen. Die zijn dus niet het resultaat van een immanente rationaliteit, want de kapitalistische ontwikkeling van de technologie impliceert een gestadig toenemende kapitalistische controle. De kritiek op de traditionele organisaties, is dat die in feite meegaan met de kapitalistische rationaliteit op bedrijfsniveau. Hun wordt verweten akties tegen die rationaliteit onder te waarderen en loonstrijd over te waarderen. Daarmee samenhangend maken ze, volgens de operaïsten, een strenge scheiding tussen economische en politieke strijd en overschatten ze de waarde van akties op parlementair en staatsniveau.¹¹

Maatschappijtheorie en staatsvisie

Om meer zicht te krijgen op de strategiestandpunten van Coriat proberen we die te verbinden met zijn maatschappijtheorie en in het bijzonder met de rol van de staat daarin. Hij geeft aan dat men, bij het bepalen van de relatieve autonomie van de staat, van de mogelijkheden van politieke alternatieven in verhouding tot de eisen van het proces van kapitaalsakkumulatie, moet uitgaan van een karakterisering van de staat als *staat van het kapitaal* (noot 176, p. 142). De staat heeft de uitwendige vorm van een planningsstaat, een begrip dat Coriat ontleent aan de staatstheorie van de Italiaanse hoogleraar staatsrecht Negri.

Omdat de konsekwenties van die naar onze mening te kritiseren staatsopvatting bij Coriat niet duidelijk naar voren komen zijn we bij Negri zelf te rade gegaan.¹² Negri vindt evenals Coriat dat de linkse partijen en vakbonden hebben afgedaan: "overleefd, versluisierend, reaktionair, remmend." Over de kapitalistische crisis schrijft hij het volgende: "De terroristische deelname van de sociaal-democratie in het bevelssysteem van de staat van de multinationals vertegenwoordigt het einde van elke mogelijkheid tot het voeren van onderhandelingen of het maken van afspraken — die zullen althans ofwel bedrieglijk zijn ofwel direkt de stabiliteit van het kapitaal dienen (...). Dáárom zal het multinationale proletariaat moeten overgaan tot gewapende strijd."

---

11. Projektgroep TOA, a.w. pp. 69-85.

12. T. Negri, 'Theses on the crisis',

in: *Working class autonomy and the crisis*, Londen 1979, p. 49 resp. 53.

In een dergelijke overspannen staatsopvatting wordt eraan voorbijgegaan dat de klassenstrijd in de westerse burgerlijke democratieën ook binnen het staatsapparaat zelf gevoerd kan worden. Afhankelijk van de kracht van de arbeidersbeweging en haar eventuele bondgenoten kunnen maatregelen afgedwongen worden.¹³

Een tweede, meer politiek bezwaar is dat een opvatting à la Negri kan leiden tot een soort *schietsocialisme* dat geen binding (meer) heeft met de arbeidersbeweging.

Coriat trekt in zijn boek geen konklusies in de richting van Negri, maar alle aanzetten daartoe zijn aanwezig en een ander strategisch concept wordt overigens niet genoemd. Het gaat ons erom dat noch Coriat noch de nawoordschrijvers in hun staatsanalyse strategiekonsekwenties als van Negri problematiseren.

In dit verband is ook een analyse van tendensen in het arbeidersbewustzijn van belang. Coriat spreekt van een arbeidersklasse die niet langer bereid is de absurditeit van de bestaande arbeids-hiërarchie te accepteren en vol wrok is vanwege haar dekwalifikatie door de geestdodende, 'gehomogeniseerde' arbeid die het lot is van de getayloriseerde massa-arbeider (p. 113).

Zeker zijn er ook volgens ons groepen arbeiders die in woord en daad blijk geven van zo'n bewustzijn. Maar tegelijkertijd moeten de volgende *vragen* gesteld worden. Is het een algemene tendens? Is er wel sprake van een "open en massale strijd tegen het Taylorisme/Fordisme in de zestiger jaren"? Een stelling die Coriat ook in het *TPE*-interview¹⁴ niet nader onderbouwt. Of was dat alleen het geval in Italië en Frankrijk? En voor welke groep dan wel? Vallen arbeidersklasse en getayloriseerde massa-arbeiders samen? Of zijn er meer groepen die tot de arbeidersklasse worden gerekend? Zijn in deze visie de ongeschoolde produktiearbeiders nog steeds de enige en echte voorhoede in de antikapitalistische strijd? En hoe zit het dan met de geschoolde vakmensen? Coriat beantwoordt in het interview een deel van deze vragen met te stellen dat er sprake is van een nauwelijks gedifferentieerde massa van arbeiders.

In het nawoord vragen Kijne c.s. zich terecht of of ook in Nederland in de jaren zestig van een cyklus van klassenstrijd gesproken kan worden die de organisatie van het produktieproces zelf als inzet had (pp. 121-122). Die inzet was er overigens wel,¹⁵ maar genoemde strijd werd indirect gevoerd via het streven van de

13. Vgl. S. Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat*, Amsterdam 1978, pp. 379-380.

14. Zie Kijne e.a., a.w. p. 61.

15. Metaalbedrijfsbond-NVV, *Vakbeweging en Onderneming*, Den Haag 1964.

vakbonden naar afschaffing van het tariefwerk, via het zogenaamde informele verzet tegen overmatige belasting en de eis van een vijfdaagse werkweek. In de jaren zeventig ontstaan er nieuwe discussies binnen de vakbonden over veiligheid en gezondheid, mede naar aanleiding van acties voor een vijfploegendienst. Dat gebeurt ook binnen het apparaat van de overheid, dat gekonfronteerd wordt met de sociale kosten (Ziektewet, WAO) van de bedrijfsorganisatie.

Speelruimte versus determinisme

De geschiedenis van de arbeiders- en vakbondsstrijd in Nederland verschilt echter dermate van de Italiaanse of Franse, dat strategieën *niet* zomaar overgenomen kunnen worden. Uiteraard kunnen we in Nederland wel ons voordeel doen met die andere ervaringen bij het ontwikkelen van een eigen strategie. Wie zich voor de praktische en politieke problematiek van de Nederlandse arbeidersbeweging interesseert, zowel in de vakbeweging als in de politiek, kan weinig tot niets met de algemene konstateringen van Coriat.

Theoretisch is hier ook wat betreft de structuur van de arbeidersklasse en vorm en inhoud van het arbeidersbewustzijn weer sprake van een te globale analyse. Het bewustzijn is niet alleen een reactie of reflectie op de arbeids- en maatschappelijke positie, maar wordt daardoor ook *bepaald*. Klassepositie en heersende ideologie werken beide door in het bewustzijn dat daardoor vaak tegenstrijdige elementen bevat. Juist de algemene aanvaarding van de ideologie van 'beloning naar prestatie' middels functiewaardering — die volgens Coriat door de arbeiders niet langer geaccepteerd zou worden — is daar een voorbeeld van. Ook voorbijgaan aan de fraktionering van de arbeidersklasse en aan de tegenstrijdigheden van het bewustzijn kan leiden tot een politieke strategie die geen duidelijke aansluiting meer vindt bij de arbeidersbeweging.

De aandacht voor en het onderzoek naar machtspolitieke aspecten van produktietechniek en arbeidsorganisatie zijn de laatste jaren sterk toegenomen. Als konklusie wordt daarbij meestal geformuleerd, dat eerdere theorieën die de gedetermineerdheid van het arbeidsproces door min of meer autonome technologische ontwikkelingen en/of door economische wetmatigheden benadrukken, gerelativeerd moeten worden. Bij een gegeven technologische en economische stand van zaken *is* er speelruimte voor wat betreft de inrichting van het arbeidsproces. Ook technologische en economische ontwikkelingen zijn tot op zekere hoogte te beïnvloeden. Coriat trekt dergelijke konklusies niet. In plaats van een technologisch en/of economisch determinisme komt

nu een *machtspolitiek determinisme*: techniek en organisatie worden zo eenzijdig beheerst door het management. Coriat maakt geen analyses van de voorwaarden waaronder techniek en organisatie kunnen worden aangewend om de arbeidsinhoud en de arbeidsomstandigheden te verbeteren. Noch gaat hij na hoe techniek en organisatie anders kunnen worden aangewend om verdeel-en-heers-strategieën tegen te gaan, om kollektief optreden te vergemakkelijken en om efficiëntie en produktiviteit te bevorderen zonder dat sprake is van intensivering. Coriat heeft het wel over eisen van arbeiders met betrekking tot het produktieproces (p. 125). Hij geeft daar echter geen voorbeelden van, en zijn eigen analyse in de Nederlandse editie biedt daar ook geen aanknopingspunten voor. Waarschijnlijk zal Coriat wel konkrete akties van arbeiders hebben bestudeerd, maar hij beoordeelt die kennelijk alleen naar de machtsvorming die plaatsvindt en niet naar de konkrete verbeteringen in de arbeidssituatie.

Vakbondsaktie en managementstrategie

Gegeven zijn invalshoek is het niet verwonderlijk dat Coriat niets verwacht van strategieën om de arbeid te humaniseren. Ook vanuit onze opvattingen over staat en vakbeweging zijn we dat met hem eens waar het eenzijdige initiatieven van ondernemers of van de overheid betreft (zie voor een illustratie een evaluatie van experimenten met de zogeheten werkstrukturering hier te lande). We zien echter wel mogelijkheden voor vakbonden om middels akties, onderhandelingen, kollektieve arbeidsovereenkomsten en stimulering van de overheid de kwaliteit van de arbeid te verbeteren.¹⁶ Allereerst enkele *voorbeelden* daarvan uit de praktijk. Coriat benadrukt met Braverman de degradatie van het werk in de twintigste eeuw. Deze stelling behoeft echter nuancering. Onder meer Kern en Schumann¹⁷ konden op grond van onderzoek konkluderen dat zich zowel regradatie- als degradatieprocessen voltrekken. In Nederland kwamen Conen en Huygen¹⁸ tot vergelijkbare konklusies. Een nadere bestudering van de voorwaarden voor regradatie kan tot een stimulering van dat proces bijdragen.

Een ander praktisch argument is dat er vanaf het begin van de zeventiger jaren vele akties in bedrijven zijn geweest, waarbij

---

16. Zie hiervoor uitgebreider de verschillende artikelen in: R. Vreeman (red.), *De kwaliteit van de arbeid in de nederlandse industrie*, Nijmegen 1982.

17. H. Kern en M. Schumann, *Industriearbeit und Arbeiter-*

bewusstsein, Frankfurt 1974.
18. G.J.M. Conen en F. Huygen, 'De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid', in: *Economisch-Statistische Berichten*, resp. 23 april, 7 mei, 21 mei en 4 juni 1980.

doorgaans de vakbond betrokken was, om de werkomstandigheden te verbeteren. Veiligheid en gezondheid stonden en staan daarbij voorop (lawaaï, chemische stoffen, gevaarlijke situaties, tempo van machines, vijfploegendienst enzovoort). Maar de bemoeienis met de organisatie van het werk kan zeker verder worden ontwikkeld tot het stellen van eisen aan de inhoud van het werk. Dat is moeilijk, zoals pogingen in andere landen leren. Maar het vakbondswerk in de bedrijven en de bemoeienis met techniek en organisatie vanuit werknemersbelangen zijn nog in ontwikkeling. Ook binnen de bonden wordt voor een verdere uitbouw daarvan geijverd. Enkele bonden, met name de Grafische Bonden, de Dienstenbonden en de Industriebonden hebben inmiddels algemene eisen geformuleerd zoals: behoud funktieniveau bij reorganisaties, terugdringen arbeidsdeling, benutten en ontwikkelen van capaciteiten van werknemers en dergelijke.

Ten tweede bestaan er strategische mogelijkheden om in te spelen op ondernemersbeleid en om gebruik te maken van het overheidsbeleid. Ondernemers hebben belang bij onder meer kwaliteitsbeheersing, een ongestoord produktieproces, innovatie en een flexibele organisatie om soepel op de afzetmarkt te kunnen opereren. Een verbetering van de kwaliteit van de arbeid kan daaraan bijdragen. Een management zal dat niet zonder meer doen, vanwege het mogelijke verlies aan macht. Er bestaat een *tegenstrijdigheid in managementsstrategie* tussen enerzijds het handhaven van machtsverhoudingen en anderzijds het verbeteren van de motivatie en de kwaliteit van de arbeid. Deze tegenstrijdigheid biedt ruimte voor een vakbondsstrategie ten aanzien van de kwaliteit van de arbeid.

Beïnvloeding overheidsbeleid

Een andere strategische mogelijkheid ligt in het beter op elkaar afstemmen van vakbondsactiviteiten en maatregelen van de overheid. Binnen het overheidsbeleid is er al het een en ander gedaan aan problemen van veiligheid en gezondheid, de nieuwe wet op de arbeidsomstandigheden is in dit verband een aanzet.

Recentelijk is er ook aandacht voor het tegengaan van degradatie als gevolg van nieuwe technologieën (onderzoek, subsidieregeling funktieverbetering). Deze aanpak blijft beperkt, zolang die niet integraal onderdeel uitmaakt van het economisch beleid en het technologiebeleid, maar biedt toch aanknopingspunten voor vakbonden.

Wil de overheid vanuit overwegingen van sociale kosten haar beleid ten aanzien van de kwaliteit van de arbeid effectief maken dan is ze vooral aangewezen op de activiteiten en de kracht van de vakbonden. Vakbonden kunnen in ondernemingen en in sectoren

kracht ontwikkelen. *Overheidsnormen* (lawaai, giftige stoffen-macwaarden) en *kaderwetgeving* (ondernemingsraden, arbeidsomstandigheden) kunnen voor werknemers een instrument zijn om verbeteringen af te dwingen, ook al zijn die instrumenten op zich doorgaans onvoldoende.

De volgende stelling tenslotte, als het gaat om tot verbetering van het werk te komen: techniek kan ook in het belang van werknemers benut worden. Technische vernieuwing kan leiden tot centralisatie in de besluitvorming en een grotere controle over werknemers, maar óók tot decentralisatie en vergroting van de handelingsruimte. Techniek kan bij een verhoging van de produktiviteit leiden tot een lagere arbeidsbelasting en arbeidstijdverkorting, maar ook tot werkloosheid en een toename van de belasting voor de werkenden. Toepassing van techniek kan een verdere functie-utholling tot gevolg hebben, maar evenzeer functieverbetering. Het is vaak een machtspolitieke kwestie welke effecten zullen overheersen. Coriat, evenals Kijne c.s. in hun nawoord, geven hier helaas niet thuis.

Verbetering van de kwaliteit van de arbeid is geen illusie, die behalve uit onjuiste analyses ook zou voortkomen uit een overleefd arbeidsethos, zoals in de operaïstische kring wel beweerd wordt. Het is konkrete belangenbehartiging hier en nu, die vanwege de ermee gepaard gaande processen van kwalificatieverbetering en machtsvorming onderdeel kan zijn van een lange-termijnstrategie. Economische en politieke strijd grijpen aldus in elkaar.¹⁹

Kontroversieel boek

Het boek is interessant om het soort relaties dat wordt onderzocht, zoals:

- arbeidsproces, accumulatieproces en arbeidspolitiek van de staat;
- manufaktuur, moderne manufaktuur, huisindustrie, fabriek(ssysteem), grootindustrie;
- arbeidsproces en structuur arbeidersklasse;
- arbeidsproces, reproductievoorwaarden/konsumptiepatronen (p. 71).

Het arbeidsproces wordt terecht mede opgevat als een politiek vraagstuk. Onze kritiek richt zich niet op het soort relaties dat wordt onderzocht, maar op de wijze waarop dit gebeurt. De voornaamste verschillen in opvattingen betreffen de analyses van de staat en van de structuur van de arbeidersklasse, alsook de (impliciete) analyse van de vakbonden. De mogelijke strategische consequenties van Coriats opvattingen houden we zelfs voor

---

19. Zie in dit verband: B. Trentin, m.n. pp. 87-94.
Arbeiderdemokratie, Hamburg 1978,

gevaarlijk. De 'andere' geschiedenis van de arbeidersbeweging komt niet uit de verf, omdat alleen de ondernemerskant ervan, en dan nog abstrakt, wordt behandeld.

Op grond hiervan vinden we de verklarende waarde voor de huidige ontwikkelingen geringer dan gepretendeerd wordt. De vragen die in het begin van het boek gesteld worden (p. 17) over het huidige arbeidersprotest, over hoe de fabriek in de toekomst dient te functioneren, over de actuele problemen van de kapitaals-akkumulatie en de 'krisis' van de industriële arbeid worden slechts summier beantwoord. Dat komt wellicht omdat van het tweede deel van de Franse uitgave slechts een samenvatting is opgenomen. Het boek zou ook uitgangspunten voor onderzoek moeten opleveren. Gegeven de genoemde verbanden die worden besproken kan het een discussie over probleemstellingen voor onderzoek stimuleren; concrete aanknopingspunten voor onderzoek zijn er eigenlijk niet, omdat de analyse zo algemeen en ongenueanceerd is. Kortom, wat ons betreft, een controversieel boek dat niet zozeer geschikt is als algemene inleiding in de problematiek van het arbeidsproces, maar dat wel in de discussie hierover betrokken dient te worden.

"Oorverdovend zwijgen"

Ter afsluiting nog iets over de ronkende wijze waarop Coriat in Nederland geïntroduceerd is en over de pretenties die daaruit blijken.

Over het 'andere' van de analyse en van zijn geschiedenis van de arbeidersbeweging zijn al relativerende opmerkingen gemaakt. Coriat's boek is volgens Kijne, Lock en Venema een poging om het "oorverdovend zwijgen" van het marxisme (sinds Marx) over het arbeidsproces te doorbreken.²⁰ Daarbij wordt voorbijgegaan aan een stroom van publikaties in Duitsland ten tijde van de Republiek van Weimar. In Nederland heeft onder meer in de jaren tien en twintig het werk van T. van der Waerden, en in de jaren dertig dat van O. Bauer, invloed gehad. Ook niet-marxisten als pater Van Ginneken mengden zich fel in de discussie. Rond 1920 verzetten sommige vakbonden zich scherp tegen de 'wetenschappelijke' bedrijfsorganisatie, en bonden gingen soms zelfs over tot roeyement van leden die bij een baas stukloon accepteerden.

Ten aanzien van de naoorlogse periode kan gewezen worden op discussies binnen de vakbonden over de voor en tegens van de funktieclassifikatie. Vooral de Eenheidsvakcentrale (EVC) was

---

20. Zie Kijne e.a., a.w. p. 57.

hier actief. Een ander voorbeeld is de in november 1964 door de metaalbedrijfsbond van het NVV uitgegeven brochure *Vakbeweging en Onderneming*, waarin de relatie tussen organisatie van de arbeid en vakbondsorganisatie aangekaart werd.

In de zeventiger jaren is ook weer een stroom publikaties verschenen, niet alleen in Italië, maar ook in de BRD en in de Angelsaksische wereld. Ook in Nederland zijn, allerminst 'oorverdovend zwijgend', behalve werknemers ook wetenschappers binnen en buiten de vakbeweging met de problematiek van het arbeidsproces bezig.

Het is bovendien niet vruchtbaar om degenen die zich niet op 'het' marxisme beroepen van de discussie uit te sluiten of die bij voorbaat impliciet te plaatsen bij de ontwikkelaars van nieuwe managementsstrategieën. De herbezinning op de in Nederland bestaande onderzoekspraktijk, waarvoor Kijne c.s. pleiten, is al volop aan de gang, getuige onder meer studies van en in opdracht van de WRR, NIPG/CCOZ, SSV/TNO, COB/SER, Sociale Zaken, SISWO en de dikussies en CAO's van bijvoorbeeld Industriebonden, Grafische Bonden en Dienstenbonden.

In de meeste van deze recente studies worden ook, of juist, de machtspolitieke aspecten van het arbeidsproces steeds meer belicht. Ook een koppeling van massaproductie en de rol van de staat is niet nieuw, hoewel minder uitgebreid onderzocht dan door Coriat; in dit verband kan gewezen worden op Braverman en Sohn-Rethel.²¹

Resumerend, hoewel als 'de' nieuwe analyse geïntroduceerd is het boek van Coriat één van de publikaties uit één van de stromingen op het gebied van het arbeidsproces. Een relativering die helaas bij de presentatie ontbrak omdat een theoretische en strategische plaatsbepaling ervan achterwege bleef. Met dit artikel hebben we geprobeerd dat verzuim goed te maken.

Rektifikatie

Door een ernstige communicatiefout binnen de redactie is in het vorige nummer van TPE bij het artikel *De voorgeschiedenis van de problemen bij OGEM* een paragraaf gepubliceerd die daarvoor niet bestemd was. Daarnaast is een deel van de wel voor publikatie bestemde tekst weggevalen. Het betreft respectievelijk paragraaf 5, *Besluit*, en een aan deze paragraaf voorafgaande alinea. Door dit alles is een deel van de konklusies weggevalen, terwijl er een konklusie is bijgekomen die door de auteurs niet in de oorspronkelijke tekst was opgenomen en alleen onder verantwoordelijkheid van de redactie had mogen verschijnen in het redaktioneel. Het betreft de konklusie dat de zaak-OGEM zou leren, dat de hoogte van de lonen een kleinere rol speelt bij het teloorgaan van arbeidsplaatsen dan veelal gedacht (pp. 154, 155 en 7 en 8).

Het alsnog publiceren van alleen het gewijzigde gedeelte zou betekenen, dat het de kop zou missen die de staart begrijpelijk maakt. Daarom is met de auteurs overeengekomen in dit nummer een 'nawoord' te publiceren dat verschillende vliegen in een klap slaat: enerzijds wordt de essentie van de OGEM-problematiek nog eens verduidelijkt, anderzijds worden konklusies die de auteurs niet voor hun rekening kunnen nemen rechtgezet.

Jaap Korpel/Jelle van der Meer/
Fred van Zaalen

Nawoord bij
'De voorgeschiedenis van de
problemen bij OGEM'*

De financiële problemen bij het OGEM-koncern worden pas goed duidelijk in 1979 en hebben in januari 1982 geresulteerd in het opsplitsen van OGEM in *TBI Holding* en een '*Sterfhuus*'. De aanloop tot de problemen dateert echter al van zeker vijftien jaar geleden. Sindsdien zijn de rentelasten en de verhouding vreemd/eigen vermogen telkens toegenomen. Het bedrijfsresultaat is ten opzichte van het totale vermogen juist telkens verder gedaald.

145

---

* Zie *Tijdschrift voor Politieke
Economie* jrg. 5 nr. 3, pp. 137-155.